

EUROPEJSKIE POŚWIADCZENIE SPADKOWE

Marcin Margoński

BIBLIOTEKA NOTARIUSZA

EUROPEJSKIE POŚWIADCZENIE SPADKOWE

Charakter i konstrukcja prawna

Marcin Margoński

BIBLIOTEKA NOTARIUSZA

Zamów książkę w księgarni internetowej

proinfo.pl
księgarnia internetowa

Stan prawny na 1 sierpnia 2021 r.

Recenzent

Dr hab. Piotr Rylski, prof. UW

Wydawca

Magdalena Stojek-Siwińska

Redaktor prowadzący

Adam Choiński

Opracowanie redakcyjne

Maciej Dzięciołowski

Projekt okładek serii

Wojtek Janikowski, Przemek Dębowski

prawolubni

Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przysługujących im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.

Szanujemy prawo i własność

Więcej na www.legalnakultura.pl

Polska Izba Książki

© Copyright by Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., 2022

ISBN 978-83-8246-559-4

Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o.

Dział Praw Autorskich

01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33

tel. 22 535 82 19

e-mail: PL-ksiazki@wolterskluwer.com

księgarnia internetowa www.profinfo.pl

Spis treści

Wykaz skrótów	15
Wstęp	23
Wprowadzenie	31
CZĘŚĆ I	
Instrumenty legitymacyjne funkcjonujące w państwach europejskich i wcześniejsza próba wprowadzenia instrumentu międzynarodowego	39
Uwagi wprowadzające	41
Rozdział I	
Sądowe procedury legitymowania spadkobierców	45
1. Austriackie wprowadzenie spadkobiercy w spadek	45
2. Recepcja rozwiązań austriackich w północnych Włoszech ...	53
3. Niemieckie poświadczenie dziedziczenia	55
3.1. Uwagi terminologiczne	55
3.2. Podstawy prawne instytucji	56
3.3. Zakres poświadczenia	57
3.3.1. Uwagi wstępne	57
3.3.2. Potwierdzenie statusu spadkobiercy	57
3.3.3. Ograniczenia legitymowanego spadkobiercy	60
3.3.4. Częściowe poświadczenie dziedziczenia	61
3.4. Skutki wydania poświadczenia dziedziczenia	63
3.4.1. Domniemania wynikające z poświadczenia dziedziczenia	63
3.4.2. Ochrona dobrej wiary wynikająca z poświadczenia dziedziczenia	66
3.4.3. Sprzeczność poświadczeń dziedziczenia	73

3.5. Charakter prawny poświadczenia dziedziczenia	73
3.6. Wybrane aspekty proceduralne	75
3.6.1. Organy wydające	75
3.6.2. Wniosek o wydanie poświadczenia	77
3.6.3. Kognicja sądu spadku w postępowaniu o wydanie poświadczenia dziedziczenia	82
3.6.4. Postanowienie stwierdzające istnienie podstaw wydania poświadczenia	84
3.6.5. Skutki oddalenia wniosku o wydanie poświadczenia dziedziczenia	86
3.6.6. Uchylenie wydanego poświadczenia dziedziczenia	87
3.7. Stosunek do innych postępowań sądowych	91
3.8. Alternatywne środki legitymowania spadkobiercy w prawie niemieckim	95
3.8.1. Notarialne rozrządzenie na wypadek śmierci z protokołem otwarcia	96
3.8.2. Testament holograficzny z protokołem otwarcia	100
3.8.3. Postanowienie stwierdzające dziedziczenie fiskusa	102
3.8.4. Ekskurs: pełnomocnictwa niewygasające ze śmiercią mocodawcy	103
3.9. Kwalifikacja poświadczenia dziedziczenia na gruncie rozporządzenia spadkowego	105
4. Recepcja rozwiązań przyjętych w BGB	107
4.1. Alzacja i Lotaryngia	107
4.2. Grecja	108
4.3. Niemiecka Republika Demokratyczna	114
5. Słoweńskie sądowe stwierdzenie nabycia spadku	115
6. Polskie stwierdzenie nabycia spadku lub przedmiotu zapisu windykacyjnego	118
6.1. Stwierdzenie praw do spadku w dekretach z 1946 r.	118
6.2. Stwierdzenie nabycia spadku lub przedmiotu zapisu windykacyjnego	125
6.2.1. Zakres modyfikacji rozwiązań dekretowych z 1946 r.	126
6.2.2. Kompetencja wnioskowa	128
6.2.3. Treść postanowienia	129

6.2.3.1. Sposób nabycia spadku	133
6.2.3.2. Gospodarstwo rolne	135
6.2.3.3. Zapis windykacyjny	137
6.2.4. Skutki wydania postanowienia	140
6.2.4.1. Charakter postanowienia	140
6.2.4.2. Domniemania wynikające z postanowienia	143
6.2.4.3. Wyłączny charakter dowodowy postanowienia	146
6.2.5. Ochrona stabilności stwierdzonej sukcesji spadkowej	152
6.2.6. Ochrona dobrej wiary osób trzecich	158
6.2.7. Kwalifikacja postanowienia na gruncie rozporządzenia spadkowego	163

Rozdział II

Notarialne procedury legitymowania spadkobierców	164
1. Francja	164
2. Włochy	169
3. Hiszpania	172
4. Niderlandy	175
5. Chorwacja	180
6. Czechy	183
7. Słowacja	185
8. Litwa	188
9. Polska	190
9.1. Założenia konstrukcyjne przyjęte w odniesieniu do APD	191
9.2. Rozszerzanie zakresu stosowania instytucji APD przez orzecznictwo i ustawodawcę	196
9.3. Zakres poświadczenia dokonywanego przez wydanie APD	199
9.4. Sądowa kontrola nad poświadczeniem dziedziczenia przez notariusza	200
9.5. Stosunek poświadczenia dziedziczenia do stwierdzenia nabycia spadku	205
9.6. Kwalifikacja APD w obrocie międzynarodowym	207

Rozdział III	
Administracyjna procedura odnosząca się do statusu spadkobiercy w prawie bułgarskim	209
Rozdział IV	
Hybrydowy model legitymowania spadkobierców – rozwiązanie szwajcarskie	212
Rozdział V	
Instrumenty legitymowania wykonawców testamentu i zarządców spadku w prawie krajowym wybranych państw europejskich	218
1. Legitymowanie wykonawców testamentu w państwach	
Europy kontynentalnej	218
1.1. Niemcy	219
1.2. Grecja	223
1.3. Austria	224
1.4. Francja	225
1.5. Szwajcaria	225
1.6. Polska	226
1.6.1. Regulacja ustawowa	227
1.6.2. Treść zaświadczenia	228
1.6.3. Kognicja sądów wydających zaświadczenie	229
1.6.4. Krąg uczestników postępowania	232
1.6.5. Wydanie zaświadczenia przez sąd	234
1.6.6. Notarialny tryb wydania zaświadczenia	235
1.6.7. Charakter zaświadczenia	239
1.6.8. Uchylenie lub zmiana zaświadczenia	243
1.6.9. Ochrona osób trzecich	244
2. Legitymowanie wykonawców testamentu i zarządców spadku w systemach zarządu spadku	244
2.1. Anglia i Walia	245
2.2. Szwecja	252
Rozdział VI	
Zaświadczenie potwierdzające kompetencje do zarządu majątkiem spadkowym w konwencji haskiej z 2.10.1973 r. o międzynarodowym zarządzaniu spadkami	257
Podsumowanie	263

CZĘŚĆ II

Konstrukcja EPS	267
------------------------------	-----

Rozdział I

Ratio wprowadzenia EPS	269
-------------------------------------	-----

Rozdział II

System źródeł prawa regulujących EPS	275
---	-----

1. Kompetencja normotwórcza prawodawcy unijnego 275
2. Katalog źródeł prawnych 276
3. Ocena multicentrycznego i heterogenicznego charakteru regulacji 280
4. Dekompozycja systemu regulacyjnego przez umowy bilateralne z państwami trzecimi 283
5. Systemowe znaczenie efektywności EPS 288

Rozdział III

Funkcja legitymacyjna EPS	291
--	-----

1. Spadkobierca 295
 - 1.1. Podstawienie powiernicze 300
 - 1.2. Beneficjenci w systemach zarządu spadku jako spadkobiercy 301
 - 1.3. Powołany do dziedziczenia, który spadek odrzucił 303
2. Zapisobierca mający bezpośrednie prawa do spadku 304
3. Wykonawca testamentu 308
4. Zarządca spadku 312
5. Wnioski w zakresie podmiotów legitymowanych EPS 321

Rozdział IV

Przesłanki wydania EPS	326
-------------------------------------	-----

1. Jurysdykcja organu wydającego 327
2. Wniosek o wydanie EPS 342
3. Potrzeba wykorzystania w innym państwie członkowskim 355
4. Niesporny charakter poświadczanych okoliczności 360
5. Brak niezgodności z orzeczeniem dotyczącym poświadczanego stanu prawnego 369
6. Przeprowadzenie postępowania zgodnie z rozporządzeniem 375

7. Brak wątpliwości organu wydającego co do poświadczanego stanu prawnego	376
---	-----

Rozdział V

Wybrane problemy dotyczące zakresu poświadczenia	382
1. Terytorialny zakres poświadczenia	382
1.1. Zasada jurysdykcyjnej jednolitości spadku	382
1.2. Ograniczenia terytorialne skutków EPS wynikające z ograniczeń zakresu jurysdykcji organu wydającego	385
1.3. Ograniczenia terytorialne skutków EPS w związku z obowiązywaniem umowy bilateralnej z państwem trzecim	388
1.4. Możliwość terytorialnego ograniczenia skutków poświadczenia na wniossek	390
2. Wybrane aspekty treści poświadczenia	392
2.1. Informacje w zakresie jurysdykcji organu wydającego	392
2.2. Informacje w zakresie statutu spadkowego	395
2.3. Dane identyfikujące beneficjentów	397
2.4. Ustrój majątkowy małżeński w małżeństwie spadkodawcy	400
2.5. Udział w spadku nabyty zgodnie z § 1371 ust. 1 BGB	402
2.6. Rodzaj przyjęcia lub odrzucenia spadku	406
2.7. Problemy poświadczenia częściowego	407
2.7.1. EPS legitymujące niektórych spadkobierców	409
2.7.2. EPS legitymujące spadkobierców bez uwzględnienia udziałów w spadku	412
2.7.3. Uwzględnianie w EPS składu majątku spadkowego przy legitymowaniu spadkobiercy	413
2.7.3.1. Stanowiska doktryny	415
2.7.3.2. Stanowiska judykatury	420
2.7.3.3. Stanowisko własne	427
2.7.3.4. Pytanie prejudycjalne w sprawie C-354/21, Regstrų centras	430
2.8. Ograniczenia, którym podlega legitymowany beneficjent	430
2.9. Uprawnienia wykonawcy testamentu lub zarządcy spadku oraz ograniczenia tych uprawnień	437

Rozdział VI**Wybrane zagadnienia proceduralne związane**

z wydaniem EPS	439
1. Krąg uczestników postępowania o wydanie EPS	439
2. Zapewnienie możliwości wzięcia udziału w postępowaniu o wydanie EPS	446
3. Przesłuchanie stron i zapewnienia spadkowe	448
4. Kompetencja do uzyskiwania informacji i dokumentów przez organ wydający w innych państwach członkowskich	452
5. Wprowadzenie EPS do obrotu prawnego na gruncie rozporządzenia spadkowego	457
5.1. Formularzowy charakter poświadczenia	457
5.2. Znaczenie postanowienia o wydaniu EPS i notarialnego protokołu wydania EPS	460
5.3. Znaczenie rejestracji EPS	465
5.4. Odpisy EPS	467
5.5. Znaczenie tłumaczenia odpisu EPS	474
6. Procedury odwoławcze w związku z rozpatrzeniem wniosku o wydanie EPS	476

Rozdział VII

Domniemania prawidłowości wynikające z EPS	482
1. Zakres domniemań	485
2. Obalenie domniemań wynikających z EPS	492

Rozdział VIII

EPS jako podstawa wpisów w rejestrach publicznych	497
1. Obowiązek uznawania EPS za samodzielną podstawę wpisu wynikający z art. 69 ust. 5 rozp. spad.	499
1.1. Znaczenie wyłączenia obejmującego prawo rejestrowe	505
1.2. Znaczenie wyłączenia obejmującego prawo rzeczowe	509
2. Kognicja organu rejestrowego w zakresie badania treści EPS	514
3. Obowiązek współdziałania organu wydającego i organów rejestrowych	519
4. Znaczenie czasowego ograniczenia ważności odpisów EPS w postępowaniu rejestrowym	523

Rozdział IX

Ochrona dobrej wiary wynikająca z EPS	532
1. Zakres merytorycznej regulacji ochrony dobrej wiary	537
2. Źródło ochrony dobrej wiary osoby trzeciej	543
3. Przesłanki ochrony dobrej wiary osoby trzeciej	546
3.1. Ochrona osoby trzeciej świadczącej na rzecz wylegitymowanego EPS	546
3.2. Ochrona osoby trzeciej nabywającej od wylegitymowanego EPS	549
3.3. Dobra wiara osoby trzeciej	553
4. Ochrona dobrej wiary wynikająca z EPS a inne tryby ochrony dobrej wiary	559

Rozdział X

Obowiązek uznawania jednolitych skutków EPS	561
1. Model regulacyjny przyjęty w zakresie obowiązku uznania skutków EPS	562
2. Wymóg ważnego wydania EPS	566
3. Adresaci obowiązku uznawania skutków EPS	568
4. Obowiązek uznawania skutków EPS a autonomia woli	570
5. Wyjątki od obowiązku uznania skutków EPS	573
5.1. Prymat umów międzynarodowych z państwami trzecimi	574
5.2. Obowiązek uznania skutków EPS a krajowy porządek publiczny	577
5.3. Szczególne zasady dziedziczenia (art. 30 rozp. spad.)	578
5.4. Dostosowanie praw rzeczowych (art. 31 rozp. spad.)	579

Rozdział XI

Procedury rektyfikacyjne po wydaniu EPS	583
1. Sprostowanie poświadczenia	583
2. Uchylenie lub zmiana poświadczenia	587
2.1. Nieprawidłowość poświadczenia	588
2.2. Wniosek lub działanie organu wydającego z urzędu	590
2.3. Uchylenie lub zmiana EPS a środki odwoławcze w postępowaniu o wydanie EPS	592
2.4. Uchylenie a zmiana poświadczenia	594

2.5. Rozstrzygnięcie sporów w sprawie o uchylenie lub zmianę EPS	597
2.6. Zawieszenie skutków poświadczenia	598
3. Sposób wykazania rektyfikacji w obrocie prawnym	603
4. Skutki rektyfikacji	604
5. Środki odwoławcze	608

Rozdział XII

Stosunek EPS do krajowych instrumentów legitymacyjnych	610
1. Swobodny przepływ krajowych instrumentów legitymacyjnych w systemie rozporządzenia spadkowego	613
2. Swobodny przepływ krajowych instrumentów legitymacyjnych w praktyce stosowania rozporządzenia spadkowego przez państwa członkowskie	623
3. Modele stosunku EPS do krajowych instrumentów legitymacyjnych	625
4. Atrakcyjność EPS w zestawieniu z krajowymi instrumentami legitymacyjnymi	626
5. Stosunek EPS do krajowych instrumentów legitymacyjnych na etapie wydania	634
5.1. Wydanie EPS po wcześniejszym skorzystaniu z krajowego instrumentu legitymacyjnego	634
5.2. Równoległe przeprowadzanie procedur o wydanie EPS i krajowego instrumentu legitymacyjnego	637
5.3. Skorzystanie z krajowego instrumentu legitymacyjnego po wydaniu EPS	638
6. Równoległe funkcjonowanie EPS i krajowego instrumentu w obrocie prawnym	640
6.1. Pokrywanie się skutków EPS i instrumentu krajowego	640
6.2. Kolizje skutków EPS i instrumentu krajowego	641
7. Uchylenie lub zmiana EPS a postępowania przewidziane procedurami krajowymi	648

Rozdział XIII

Kolizje różnych EPS	651
----------------------------------	------------

Rozdział XIV

Charakter prawny EPS	655
1. Charakter EPS na gruncie rozporządzenia spadkowego	655
2. Charakter EPS na gruncie krajowych porządków prawnych państw trzecich	667
Podsumowanie i wnioski	673
Bibliografia	681

Wstęp

Uchwalenie rozporządzenia spadkowego przyniosło szereg istotnych zmian w systemach prawnych państw członkowskich Unii Europejskiej związanych tym aktem prawnym¹. Wprowadzenie przez prawodawcę unijnego europejskiego poświadczenia spadkowego (EPS) uznane zostało w piśmiennictwie za zmianę o charakterze rewolucyjnym². Podkreśla się też, że poświadczenie to odgrywa kluczową rolę w systemie regulacyjnym samego rozporządzenia³.

¹ Są to państwa członkowskie Unii Europejskiej z wyjątkiem Irlandii (motyw 82 rozp. spad.) i Danii (motyw 83 rozp. spad.); również Wielka Brytania w okresie jej członkostwa w UE nie stosowała rozporządzenia spadkowego i nie była państwem członkowskim w jego rozumieniu.

² H. Dörner, *EuErbVO: Die Verordnung zum Internationalen Erb- und Erbverfahrensrecht ist in Kraft!*, ZEV 2012, s. 512 („krok milowy w rozwoju prawa europejskiego”); M. Załucki [w:] *Unijne rozporządzenie spadkowe Nr 650/2012. Komentarz*, red. M. Załucki, Warszawa 2018, art. 62 rozp. spad., nb 5 („jeden z kroków milowych w europejskim prawie spadkowym”); R. Süß, *Auf dem Weg zum Einheitlichen Europäischen Erbrechts*, ZERB 2005, s. 347 („przełomowe ułatwienie postępowania spadkowego”); A.M. Möller, *Das Europäische Nachlasszeugnis im System des Gutgläubenschutzes. Ein Vergleich mit Deutschland und den Niederlanden*, Frankfurt nad Menem 2018, s. 273 („krok milowy na drodze do ujednoczenia prawa w Europie”); W.H. Rechberger, *Die Erbrechts-Verordnung in Österreich* [w:] *Europäisches Zivilverfahrensrecht in Österreich IV*, red. B. König, P.G. Mayr, Wiedeń 2015, s. 512 („serce rozporządzenia”); A. Dutta, *Das neue internationale Erbrecht der Europäischen Union – Eine erste Lektüre der Erbrechtsverordnung*, FamRZ 2013, s. 14 („wielki postęp” – „Quantensprung”); A.-Z. Steiner, *EU-Verordnung in Erbsachen sowie zur Einführung eines europäischen Nachlasszeugnisses*, NZ 2012/4, s. 112 („zupelne novum”); W. Burandt, *Die EuErbVO*, FuR 2013, s. 378 („prawdziwa nowość”); J. Kleinschmidt, *Das Verfahren zur Ausstellung eines Europäischen Nachlasszeugnisses – Ein Beispiel für europäische Verfahrensrechts-harmonisierung* [w:] *Trierer Festschrift für Walter F. Lindacher zum 80. Geburtstag*, red. W. Hau, H. Schmidt, Monachium 2017, s. 165 („wyjątkowa innowacja”); K.W. Lange, *Das geplante Europäische Nachlasszeugnis*, DNotZ 2012, s. 169 („prawdziwie przełomowe ułatwienie międzynarodowych spraw spadkowych”); W.H. Rechberger, *Das Europäische Nachlasszeugnis und seine Wirkungen*, ÖJZ 2012, s. 14 („dla praktyki bodaj najistotniejsze zamierzenie”); M. Pätträus, I.M. Ofrim, *European Certificate of Succession*, „Agora International Journal of Juridical Sciences” 2019/2, s. 87 („major innovation in European inheritance law”); S. Heidenhain, *Europäische Nachlasszeugnisse und die Eu-ErbrechtsVO in der tschechischen Praxis*, WiRO 2020, s. 97 („rdzeń reformy” – „Kern der Reform”).

³ K.W. Lange, *Das geplante...*, s. 177; L. Konvalin, *Das Europäische Nachlasszeugnis ohne europäischen Entscheidungseinklang. Ein Beitrag zur Effektivierung der Europäischen Erbrechtsverordnung und zur Veranschaulichung der Grenzen der Kollisionsrechtsvereinheitlichung*, Frankfurt nad Menem 2018, s. 69; H. Grziwotz [w:] *Münchener Kommentar zum FamFG. Gesetz über das*

W polskim systemie prawnym poświadczenie stanowi trzeci – obok postanowienia o stwierdzeniu nabycia spadku lub przedmiotu zapisu windykacyjnego i aktu poświadczenia dziedziczenia – tryb legitymowania spadkobierców i zapisobierców windykacyjnych.

W 2015 r. Instytut Wymiaru Sprawiedliwości zlecił mi przygotowanie opracowania pt. *Charakter prawny europejskiego poświadczenia spadkowego. Analiza prawnoporównawcza aktu poświadczenia dziedziczenia i europejskiego poświadczenia spadkowego*. Miało ono stanowić pierwszą pomoc dla polskich sędziów i notariuszy, którzy w związku ze sprawami o wydanie EPS skonfrontowani byli z nową instytucją prawną. Przygotowanie tego opracowania zakończyło się w grudniu 2015 r.⁴ Wyniki przedstawione zostały na seminarium, które odbyło się 27.10.2016 r. w Instytucie. Przebieg dyskusji⁵ i rozmowy kularowe uświadomiły mi potrzebę dalszej pogłębionej analizy tej instytucji prawnej. Doprowadziło to w rezultacie do powstania niniejszej książki.

Potrzebę głębszego opracowania tematu potwierdziły nie tylko ekscesy orzecznicze w Polsce⁶. Początkowe trudności są nieuniknione przy głębokich

Verfahren in Familiensachen und in den Angelegenheiten der dreiwilligen Gerichtsbarkeit (FamFG) mit Internationalem und Europäischem Zivilverfahrensrecht in Familiensachen (IZVR, EuZVR), red. Th. Rauscher, Monachium 2019, art. 62 rozp. spad., nb 1; J. Weber, *Das Europäische Nachlasszeugnis ohne europäischen Entscheidungseinklang*, DNotZ 2019, s. 159 („jeden z centralnych elementów rozporządzenia spadkowego”); M. Pătrăuș, I.M. Ofrim, *European...*, s. 78 („an extremely important component of the European inheritance law system”); D. Damascelli [w:] *Il certificato successorio europeo un aggiornamento del vademecum alla luce della prassi*, <https://aldricus.giustizia.it/wp-content/uploads/2020/11/certificato-successorio-europeo-vademecum-aggiornamento.pdf> (dostęp: 23.05.2021 r.), s. 2 („la parte più innovativa del Regolamento”).

⁴ W chwili oddawania książki do druku dokument nie był już dostępny na stronach internetowych Instytutu, gdzie wcześniej został upubliczniony; jego część została opublikowana w czasopiśmie „Prawo w Działaniu” 2017/27, s. 83–107.

⁵ W dyskusji, moderowanej przez Prezesa Izby Notarialnej we Wrocławiu Lecha Borzemskiego, aktywny udział wzięli m.in.: sędzia Sądu Okręgowego Paweł Bańczyk, dr Jakub Biernat, dr Witold Borysiak, dr hab. Paweł Czubik i dr Piotr Ryłski. Wszystkim dziękuję za zgłoszone wtedy uwagi i obserwacje.

⁶ Tak ocenić należy postanowienie Sądu Rejonowego dla Łodzi-Śródmieścia w Łodzi (wydane przez referendarza sądowego) z 29.11.2016 r., niepubl., w którym odmówiono wpisu spadkobiercy do księgi wieczystej na podstawie EPS wydanego w Szwecji i odesłano wnioskodawczynię na drogę postępowania o stwierdzenie nabycia spadku przed sądem polskim ze względu na rzekomo wyłączną właściwość sądów polskich w tym zakresie. Na ten temat K. Borzemska, *Europejskie poświadczenie spadkowe jako podstawa wpisu do polskiej księgi wieczystej*, „Studia Erasmiana Wratislaviensia = Wrocławskie Studia Erazmiańskie” 2016/10, s. 297–310. Inspiracji dla tego orze-

zmianach, takich jak wynikająca z rozporządzenia spadkowego rezygnacja z wyłącznej jurysdykcji sądów polskich w zakresie nieruchomości spadkowych położonych w Polsce. Toczony nadzwyczaj żywo dyskurs niemieckojęzyczny na temat treści rozporządzenia zaczął natomiast przynosić sygnały, że nie tylko część – bynajmniej nie marginalna – niemieckiej doktryny przyjmuje w odniesieniu do europejskiego poświadczenia spadkowego założenia znacząco odmienne od tego, co wydawać by się mogło *communis opinio* z polskiego punktu widzenia, ale też że założenia takie zaczynają wpływać na niemieckie orzecznictwo sądów wyższych instancji⁷.

Oddając do druku niniejszą pracę, czuję się zobligowany – dla zachowania należytej transparentności dyskursu – poinformować czytelnika, że byłem jako notariusz osobiście i aktywnie zaangażowany w dwie sprawy, które doprowadziły do wydania przez TSUE wyroków odnoszących się do problemów szczegółowych, których nie sposób jest pominąć w toku dalszych wywodów⁸. Pierwszą była sprawa C-218/16, Kubicka⁹, dotycząca skutków

czenia dostarczyło, jak się wydaje, uzasadnienie postanowienia SN z 11.03.2016 r., I CSK 64/15, LEX nr 2037897, w którym w sprawie spadkowej po osobie zmarłej 7.09.2008 r. zawarto obszernie i nie do końca prawidłowe rozważania na temat rozporządzenia spadkowego, które w rozpatrywanej wówczas sprawie w ogóle nie znajdowało temporalnie zastosowania. W okresie późniejszym nie odnotowano dalszych orzeczeń polskich sądów wieczystoksięgowych tego typu, a EPS nie było kwestionowane jako podstawa wpisu do polskich ksiąg wieczystych.

⁷ Znalazło to wyraz w treści pierwszego pytania prejudycjalnego dotyczącego EPS, które Wyższy Sąd Krajowy w Berlinie (Kammergericht) skierował do TSUE w sprawie C-558/16, Mahnkopf, CURIA, z którego to pytania wynikało, że sąd wychodzi z założenia, że możliwe jest wydanie poświadczenia „w celu dochodzenia przez spadkobierców w konkretnym innym państwie członkowskim praw do znajdującego się tam majątku zmarłego”, a więc ograniczenie terytorialne jego skutków; szerzej M. Margoński, *Ujawnienie w europejskim poświadczeniu spadkowym udziału w spadku nabytego tytułem wyrównania dorobków w małżeństwie spadkodawcy i spadkobiercy. Glosa do postanowienia Kammergericht w Berlinie z 25.10.2016 r.*, 6 W 80/16 (pytanie prejudycjalne w sprawie C-558/16, Mahnkopf), PWPMEP 2017/15, s. 186 i n.

⁸ Wszystkie wspomniane tu okoliczności wynikają z dostępnych dla opinii publicznej materiałów TSUE.

⁹ Wyrok TSUE z 12.10.2017 r., CURIA, z polską glosą A. Oleszki, *Zakaz dokonywania czynności notarialnej a przestępstwo z art. 231 § 1 k.k. Glosa do postanowienia SN z 14.11.2017 r.*, V KK 219/17, LEX 2018, i omówieniem B. Stępień-Załuckiej i M. Załuckiego, *Pytania prejudycjalne do Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej w związku z potrzebą wykładni przepisów prawnospadkowych* [w:] *Dookoła Wojtek... Księga pamiątkowa poświęcona Doktorowi Arturowi Wojciechowi Preisnerowi*, red. R. Balicki, M. Jabłoński, Wrocław 2018, s. 515–516; wyrok komentowano też w glosach i przeglądach orzecznictwa – w języku angielskim: J.P. Schmidt, *Challenged Legacies – First Decision of the European Court of Justice on the EU Succession Regulation* [ECJ, 12 October 2017, C-218/16 (Kubicka)], EPLJ 2018/7(1), s. 4–31; P. Tereszkiwicz, A. Wysocka-Bar, *Legacy by Vindication Under the EU Succession Regulation No. 650/2012 Following the*

Wprowadzenie

W języku niemieckim mawia się, że mieć rację i uzyskać akceptację tej racji przez innych to dwie różne kwestie¹. Podobnie może być ze statusem spadkobiercy czy zapisobiercy windykacyjnego. Nabycie go na gruncie prawa materialnego to jedno, ale wykonywanie nabytych uprawnień może warunkować stosowne wylegitymowanie się przez uprawnionego. Bez wykazania i uznania przymiotu spadkobiercy (zapisobiercy windykacyjnego) w obrocie prawnym przymiot ten może mieć znaczenie porównywalne do nieuznawanej przez nikogo racji. Wylegitymowanie spadkobiercy jest szczególnie istotne w systemach prawnych opierających się na zasadzie sukcesji generalnej z mocy prawa, gdzie brak jest aktów władczych organów państwa stanowiących przesłankę nabycia statusu spadkobiercy lub nabycia majątku spadkowego².

Celem niniejszej pracy jest udzielenie odpowiedzi na pytanie o charakter EPS jako instrumentu wykazywania sukcesji spadkowej. Próbę udzielenia odpowiedzi na to pytanie poprzedzi analiza sposobu, w jaki omawiana instytucja prawna została konstrukcyjnie ukształtowana na poziomie prawa unijnego. Owa analiza ma znaczenie przynajmniej na dwóch płaszczyznach. Po pierwsze, uchwycenie koncepcji tej instytucji wpływa na wykładnię szeregu rozwiązań szczegółowych – w tym proceduralnych – przyjętych w samym rozporządzeniu spadkowym. Będzie się to odbywało w procesie sądowej wykładni rozporządzenia dokonywanej przez TSUE oraz sądy w poszczególnych państwach członkowskich. Po drugie, istotny dla funkcjonowania

¹ „Recht haben und Recht bekommen sind zweierlei”.

² H. Bartholomeyczik (*Erbeinsetzung, andere Zuwendungen und Erbschein*. 5. *Denkschrift des Erbrechtausschusses der Akademie für Deutsches Recht*, red. H. Bartholomeyczik, H. Lange, Tybinga 1942, s. 262) ujął sprawę następująco: „Poświadczenie dziedziczenia [...] jest niezbędnym korelatem sukcesji generalnej i nabycia spadku z mocy prawa [(Der Erbschein ist [...] das notwendige Gegenstück für die Gesamtnachfolge und den unmittelbaren Erbschaftsanfall ohne Antritt)]”.

Rozdział I

SĄDOWE PROCEDURY LEGITYMOWANIA SPADKOBIERCÓW

1. Austriackie wprowadzenie spadkobiercy w spadek

Konstrukcją charakterystyczną dla prawa austriackiego jest postanowienie o wprowadzeniu spadkobiercy w spadek (*Einantwortungsbeschluss*)¹. Istotą tego aktu orzeczniczego jest konstytutywne wprowadzenie w prawne posiadanie spadku (*Übergabe in den rechtlichen Besitz* – § 797 ABGB). Austriackie prawo spadkowe oparte jest wprawdzie na zasadzie sukcesji generalnej (§ 531 i n. ABGB), ale sukcesja ta nie następuje z mocy prawa.

¹ W polskim języku prawniczym orzeczenie to – ale też leżąca u jego podstaw instytucja prawna (*Einantwortung der Erbschaft*) – określane były różnymi nazwami. Por. F. Zoll, *Prawo cywilne opracowane głównie na podstawie przepisów obowiązujących w Małopolsce*, t. 4, *Prawo rodzinne i spadkowe*, Poznań 1933, s. 188 („dekret dziedzictwa” – tak też A. Szpunar, *O skutkach prawnych stwierdzenia nabycia spadku* [w:] *Księga pamiątkowa: I Kongres Notariuszy RP*, red. A. Oleszko, Kluczbork 1994, s. 251; B. Kordasiewicz [w:] *Prawo spadkowe. System Prawa Prywatnego*, red. B. Kordasiewicz, t. 10, Warszawa 2015, s. 565; W. Dbałowski, J. Przeworski, *Kodeks cywilny zawierający obowiązującą w okręgach sądów apelacyjnych w Krakowie i Lwowie oraz sądu okręgowego w Cieszynie ustawę cywilną, ustawy i rozporządzenia dodatkowe, z uwzględnieniem ustawodawstwa polskiego, oraz orzecznictwa Sądu Najwyższego*, Warszawa 1927, § 797, s. 840 („przyznanie spuścizny”). Nazwy te są jednak obecnie anachroniczne i nie są już intuicyjnie zrozumiałe dla współczesnego polskiego odbiorcy. Obecnie stosowana jest – również brzmiąca anachronicznie – nazwa „wwiązanie w spadek” (tak L. Żarnowiec, *Wpływ statutu rzeczowego na rozstrzygnięcie spraw spadkowych – na styku statutów*, Warszawa 2018, s. 85, przyp. 11), ewentualnie „wwiązanie w posiadanie” (tak B. Kordasiewicz [w:] *Prawo...*, red. B. Kordasiewicz, s. 565, oraz K. Grzybczyk, M. Szpunar, *Notarialne poświadczenie dziedziczenia jako alternatywny sposób stwierdzenia prawa do dziedziczenia*, Rej. 2006/2, s. 48); czy „sądowe przyznanie spadku” (tak K. Peroń, *Zarząd spadkiem w systemach prawnych kręgu germańskiego*, Rej. 2006/2 s. 153). W dalszych wywodach stosowana będzie nazwa „postanowienie o wprowadzeniu spadkobiercy w spadek” jako lepiej oddająca funkcję tego orzeczenia przy uwzględnieniu współczesnych realiów języka polskiego.

Powołanie do spadku (*Erbanfall*) – z mocy ustawy, testamentu lub umowy dziedziczenia (§ 533 ABGB) – nie powoduje jeszcze nabycia spadku. Spadek ma charakter spadku wakującego (*hereditas iacens*). Złożenie oświadczenia o przyjęciu spadku (*Erbantrittserklärung* – § 547 ABGB) powoduje jedynie nabycie prawa do reprezentowania takiego spadku, który zachowuje odrębną osobowość prawną². Dopiero prawomocność orzeczenia o wprowadzeniu spadkobiercy w taki spadek skutkuje sukcesją generalną i prawem do jego objęcia w posiadanie³.

Wszczęcie postępowania spadkowego następuje w tradycji austriackiej zasadniczo z urzędu z chwilą powzięcia przez organy właściwe w sprawach spadkowych wiedzy o otwarciu spadku (§ 143 AußStrG)⁴. Funkcjonalnie postępowanie podzielone jest w aktualnym stanie prawnym między sąd spadku, dla którego zastrzeżono szereg kompetencji orzeczniczych, a notariusza działającego w charakterze komisarza sądowego (*Gerichtskommissär*)⁵. Postępowanie nieprocesowe ma charakter w zasadzie gabinetowy, tj. nie odbywa się w jego ramach rozprawa (§ 185 AußStrG).

Uczestnikami postępowania są spadkobiercy (w tym spadkobiercy końcowi przy podstawieniu powierniczym), zapisobiercy, wykonawca testamentu⁶. Komisarz sądowy sporządza w pierwszej kolejności protokół otwarcia spadku (*Todesfallaufnahme*), który zawiera informacje na temat okoliczności mających wpływ na przebieg postępowania spadkowego, porządek sukcesji

² W. Kralik, *Ehrenzweig Privatrecht. System des österreichischen allgemeinen Privatrechts. 4. Buch. Das Erbrecht*, Wiedeń 1983, s. 26 i n.

³ B. Verschraegen [w:] *Internationales Erbrecht. Quellensammlung mit systematischen Darstellungen des materiellen Erbrechts sowie des Kollisionsrechts der wichtigsten Staaten*, red. M. Ferid, K. Firsching, H. Dörner, R. Hausmann, t. 6 (raport krajowy austriacki), nb 177 i n.; S. Ferrari-Hofmann-Wellenhof, *Die Erbschaftsklage zugleich ein Beitrag zur Erbrechtsklage und Einantwortung*, Frankfurt nad Menem 1991, s. 52 i n.; tam również na temat historycznych sporów dogmatycznych na temat znaczenia *Einantwortung* w procesie nabycia spadku na gruncie prawa austriackiego.

⁴ Zgodnie z § 143 ust. 2 AußStrG postępowanie wszczynane jest jedynie na wniosek, jeśli majątek spadkowy istnieje wyłącznie za granicą lub jurysdykcja organów austriackich wynika z art. 10 ust. 2 albo 11 rozp. spad.

⁵ Zob. ustawa z 11.11.1970 r. o czynnościach notariuszy jako komisarzy sądowych w sprawach nieprocesowych (*Gerichtskommissärsgesetz – GKG*), obszernie znowelizowana w 2005 r. Właściwość takiego notariusza nie jest właściwością fakultatywną, ale ma charakter przymusowy, gdyż na notariusza *ex lege* delegowane jest wykonywanie funkcji sądu spadku (*obligatorisches Gerichtskommissariat*) – por. B. Verschraegen, *Internationales...*, nb 456 i n.

⁶ L. Bittner, K. Hawel [w:] *Erbrecht und Vermögensnachfolge*, red. M. Gruber, S. Kalss, K. Müller, M. Schauer, Wiedeń–Nowy Jork 2010, § 10, nb 11 i n., s. 255 i n.

oraz skład majątku spadkowego. Komisarz może przy tym prowadzić postępowanie dowodowe, w tym korzystać z pomocy prawnej, a dobór środków dowodowych pozostawiony jest jego uznaniu⁷. W szczególności zobowiązuje on posiadaczy do złożenia mu rozrządzeń na wypadek śmierci pozostawionych przez spadkodawcę (§ 151 AußStrG). Do kompetencji komisarza należy także stosowanie środków zabezpieczenia spadku (§ 147 i n. AußStrG).

Jeśli spadek nie obejmuje praw podlegających ujawnieniu w rejestrach publicznych, wartość aktywów nie przekracza 5000 euro lub prawo właściwe przewiduje sukcesję generalną z mocy prawa, postępowanie spadkowe podlega zakończeniu bez dokonania *Einantwortung*, chyba że złożony został wniosek o jego dokonanie (§ 153 ust. 1 AußStrG). Wniosek taki może zostać złożony później, np. w razie następczego ujawnienia się majątku spadkowego⁸. Przy właściwości austriackiego prawa spadkowego i braku *Einantwortung* sąd może upoważnić osoby, których powołanie wynika z akt, do wzięcia w posiadanie majątku spadkowego albo jego części lub do dokonywania określonych czynności prawnych dotyczących spadku (§ 153 ust. 1 AußStrG).

W razie istnienia majątku spadkowego, w szczególności praw podlegających ujawnieniu w rejestrach publicznych, przeprowadza się dalsze postępowanie spadkowe zmierzające do wydania *Einantwortung* (tzw. *Verlassenschaftsabhandlung* lub *Erberhandlung*)⁹. Wymaga to odebrania oświadczeń o przyjęciu spadku (*Erbantrittserklärung*)¹⁰, do złożenia których osoby uprawnione są w razie potrzeby wzywane przez komisarza sądowego z wyznaczeniem stosownego terminu, nie krótszego niż 4 tygodnie i nie dłuższego niż rok

⁷ L. Bittner, K. Hawel [w:] *Erbrecht...*, § 10, nb 52, s. 268.

⁸ L. Bittner, K. Hawel [w:] *Erbrecht...*, § 10, nb 61, s. 272.

⁹ L. Bittner, K. Hawel [w:] *Erbrecht...*, § 10, nb 76, s. 278.

¹⁰ Oświadczenia te nazywane są w literaturze także *Erbserklärung* i podkreśla się ich podwójną naturę (*doppelfunktionelle Willenserklärung*): materialnoprawną (skorzystanie z sukcesji generalnej) i procesową (zajęcie pozycji strony postępowania o wprowadzenie w spadek i wniosek o wydanie określonej treści postanowienia) – por. P.G. Mayr, R. Fucik, *Verfahren außer Streitsachen*, Wiedeń 2013, nb 658, s. 247; E. Maurer, R. Schrott, W. Schütz, *Außerstreitgesetz. Kommentar*, Wiedeń 2006, § 157 AußStrG, nb 8. E. Feil i K.-H. Marent kwalifikują to oświadczenie wręcz jako w pierwszej mierze czynność procesową zorientowaną na uzyskanie stosownej treści postanowienia o wprowadzeniu w spadek, zob. *Außerstreitgesetz. Kommentar mit den einschlägigen Gesetzen und Vorschriften sowie Eingabe- Vertrags- und sonstigen Mustern*, Wiedeń 2004, § 157 AußStrG, nb 10; jako jednostronną czynność procesową o skutkach materialnoprawnych kwalifikuje to oświadczenie M.-T. Volgger, *Antritt und Ausschlagung der Erbschaft*, Wiedeń 2014, s. 6.

(§ 157 AußStrG). Spór między pretendentami do spadku ma być w pierwszej kolejności rozwiązany ugodowo przed notariuszem, a dopiero z braku takiej możliwości przekazywany jest do rozstrzygnięcia sędziemu (§ 160 AußStrG)¹¹. Komisarz sądowy może też w toku postępowania sporządzić wykaz inwentarza (§ 168 ust. 1 AußStrG).

Wydanie *Einantwortung* wymaga wcześniejszego ustalenia spadkobierców i ich udziałów w spadku (§ 819 ABGB). Rozstrzygnięcie sądu w razie wpłynięcia rozbieżnych treściowo oświadczeń spadkobierców może nastąpić w drodze postanowienia wstępnego (§ 161 ust. 1 AußStrG), ale w praktyce zazwyczaj dokonuje się go przez wydanie postanowienia o wprowadzeniu ustalonego spadkobiercy w spadek¹². Sąd orzeka na rozprawie (§ 162 AußStrG). Kognicją sądu nie jest natomiast objęte rozstrzygnięcie w zakresie innych roszczeń o charakterze spadkowym; osoby, którym tego rodzaju roszczenia mogą przysługiwać, należy jedynie powiadomić (§ 176 ust. 1 AußStrG). Wyjątek stanowi możliwość zabezpieczenia roszczeń zapisobierców wymagających opieki, osób uprawnionych do zachowku i spadkobierców następczych przy podstawieniu powierniczym (§ 176 ust. 2 AußStrG).

Treść *Einantwortungsbeschluss* uregulowana jest w § 178 ust. 1 i 2 AußStrG. Postanowienie zawiera dane spadkodawcy, dane spadkobiercy z podaniem podstawy nabycia, rodzaju nabycia (treść złożonego oświadczenia o nabyciu spadku) i udziałów w spadku¹³. Wymienieniu podlegają wszelkie nieruchomości spadkowe (prawa podlegające ujawnieniu w księgach wieczystych) nabywane przez spadkobierców, a ponadto uwzględnia się informację o ewentualnych umowach o dziale spadku. Podaje się także, czy spadkobierca należy do kręgu osób powołanych do dziedziczenia z ustawy¹⁴. Postanowienie powinno zawierać dalej wzmiankę o ewentualnym ograniczeniu legitymowanego spadkobiercy wstępnego przez ustanowie-

¹¹ Spory te rozstrzygane są w postępowaniu nieprocesowym w toku postępowania zmierzającego do wydania *Einantwortung*, a nie przez odesłanie na drogę procesową – por. P.G. Mayr, R. Fucik, *Verfahren...*, nb 668, s. 251; E. Feil, K.-H. Marent, *Außerstreitgesetz...*, § 143 AußStrG, nb 5.

¹² E. Feil, K.-H. Marent, *Außerstreitgesetz...*, § 161 AußStrG, nb 4.

¹³ Ustalenie udziałów w spadku jest przesłanką wydania postanowienia i stanowią one jego obligatoryjny składnik – por. P.G. Mayr, R. Fucik, *Verfahren...*, nb 692 i n., s. 260.

¹⁴ Ma to znaczenie w wypadku nieruchomości podlegających szczególnym regulacjom ustaw o kształtowaniu ustroju rolnego. Por. L. Bittner, K. Hawel [w:] *Erbrecht...*, § 10, nb 114, s. 293.

nie spadkobierców następczych w ramach podstawienia powierniczego lub zbliżonych konstrukcji.

W aktualnym stanie prawnym postanowienie nie zawiera wyliczenia praw nabywanych przez spadkobiercę (składu majątku spadkowego), a prawa podlegające ujawnieniu w księgach wieczystych wymieniane są jako przynależące do spadku nabywanego przez legitymowanych spadkobierców (nie podaje się odrębnie nabywcy danej nieruchomości). Punkt ciężkości położony jest zatem na odzwierciedlenie sukcesji generalnej, a wyłom w tym zakresie stanowią wzmianki na temat dokonanego działu spadku¹⁵. Ujawnienie nieznanych wcześniej składników majątku spadkowego, nawet praw podlegających wpisom do ksiąg wieczystych, nie powoduje w związku z tym konieczności uzupełniania postanowienia, a jedynie ewentualnie poprzedzającego go spisu inwentarza¹⁶.

Postanowienie doręcza się z urzędu stronom, spadkobiercom wymagającym opieki, osobom uprawnionym do zachowku i zapisobiercom, sądowi opiekuńczemu, a na wniosek także innym osobom wykazującym interes prawny, w szczególności wierzycielom (§ 178 ust. 5 AußStrG). Jeśli postanowienie zawiera uzasadnienie, odpis z uzasadnieniem doręczany jest wyłącznie stronom (§ 178 ust. 6 AußStrG).

Postanowienie charakteryzuje się prawomocnością formalną i materialną¹⁷. Niezależnie od materialnoprawnego znaczenia tego orzeczenia w procesie nabycia spadku (*Übertragungswirkung*), *Einantwortungsbeschluss* przypisywane są także skutki legitymacyjne¹⁸. Jest ono źródłem wzruszalnego domniemania przysługiwania statusu spadkobiercy¹⁹. Mimo że *Einantwortungsbeschluss* uznawany jest za dowód sukcesji (*Erbrechtsausweis*), w litera-

¹⁵ L. Bittner, K. Hawel [w:] *Erbrecht...*, § 10, nb 117, s. 294.

¹⁶ P.G. Mayr, R. Fucik, *Verfahren...*, nb 709, s. 265.

¹⁷ B. Eccher [w:] *ABGB Praxiskommentar. Band 3. §§ 631–858 ABGB, BauRG AnerG, Kärntner ErbhöfeG, Tiroler HöfeG*, red. M. Schwimann, Wiedeń 2006, § 797 ABGB, nb 17.

¹⁸ W.H. Rechberger, *Das Europäische Nachlasszeugnis und seine Wirkungen*, „Österreichische Juristen-Zeitung” 2012, s. 15; S. Ferrari-Hofmann-Wellenhof, *Die Erbschaftsklage...*, s. 61 i cytowana tam literatura.

¹⁹ H. Dörner, P. Lagarde, *Rechtsvergleichende Studie der erbrechtlichen Regelungen des Internationalen Verfahrensrechtes und Internationalen Privatrechts der Mitgliedsstaaten der Europäischen Union*, Deutsches Notarinstitut, Würzburg 2002, http://ec.europa.eu/civiljustice/publications/docs/testaments_successions_de.pdf (dostęp: 8.06.2019 r.), s. 280.

Książka zawiera kompleksowe opracowanie instytucji europejskiego poświadczenia spadkowego, która od kilku lat stanowi – obok postanowienia o stwierdzeniu nabycia spadku i aktu poświadczenia dziedziczenia – instrument legitymowania się spadkobierców w polskim obrocie prawnym.

Dokument ten pozwala na szybkie, łatwe i skuteczne załatwienie międzynarodowej sprawy spadkowej i sprawniejsze wykazywanie tytułu prawnego do spadku. W Polsce europejskie poświadczenie spadkowe wydawane jest przez notariuszy oraz sądy spadku. Szczególnie dużo trudności wiąże się z jego wykorzystywaniem jako podstawy wpisów w rejestrach publicznych – księgach wieczystych i rejestrach spółek handlowych.

Autor przedstawia pogłębioną analizę systemową europejskiego poświadczenia spadkowego z uwzględnieniem występujących w praktyce problemów z jego stosowaniem oraz aktualnego orzecznictwa TSUE i sądów innych krajów członkowskich Unii Europejskiej. Poprzedza ją rozdział prawnoporównawczy, w którym przybliżono przyjęte w różnych państwach europejskich rozwiązania w zakresie legitymowania sukcesorów prawa spadkowego.

Publikacja jest przeznaczona przede wszystkim dla notariuszy, referendarzy wieczysto-księgowych, sędziów orzekających w wydziałach cywilnych i urzędników skarbowych. Będzie także przydatnym źródłem wiedzy dla pracowników naukowych zajmujących się międzynarodowym postępowaniem cywilnym i prawem prywatnym międzynarodowym.

Marcin Margoński – doktor prawa (Doktor der Rechte); zastępca notarialny; specjalista z zakresu obrotu międzynarodowego; wykładowca na szkoleniach dla sędziów i notariuszy; występował w kilku postępowaniach prejudycjalnych przed TSUE dotyczących rozporządzenia spadkowego; autor wielu artykułów, glos i komentarzy z dziedziny międzynarodowego prawa spadkowego publikowanych w Polsce i w Niemczech.

9 788382 465594 W01P01

Kup e-book i czytaj
w aplikacji Smarteca

ISBN 978-83-8246-559-4

9 788382 465594

ZAMÓWIENIA:

INFOLINIA: 801 04 45 45

ZAMOWIENIA@WOLTERSKLUWER.PL

WWW.PROFINFO.PL

CENA 159 ZŁ (W TYM 5% VAT)